

**АГРАРНЕ ПИТАННЯ В РОКИ
НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ XVII СТОЛІТТЯ**

В.В. Паламарчук

*студентка III курсу історичного факультету
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова,
Тел. +38063-606-26-56; email: vika07111995@yandex.ua*

Досліджено становище земельного питання серед козацької старшини, шляхти та духівництва за період гетьманування Б. Хмельницького. Вивчено спеціальні історичні джерела, які підтверджують підтримку та лояльність гетьмана до вищенаведених осіб.

Ключові слова: землеволодіння, універсали, козаки, шляхта, духівництво.

Исследовано положение земельного вопроса среди казацкой старшины, шляхты и духовенства за период гетманства Богдана Хмельницкого. Изучены специальные исторические источники, подтверждающие поддержку и лояльность гетмана вышеуказанным людям.

Ключевые слова: землевладение, универсалы, казаки, шляхта, духівництво.

The author has investigated the land issue among the Cossack officers, noblemen and clergy under the reign of Hetman Bohdan Khmelnytsky. Special attention has been paid to those historic sources which confirm hetman's support and loyalty to above mentioned persons.

Keywords: land tenure, universals, Cossacks, gentry, clergy.

Для розвитку аграрних відносин у другій половині XVII ст. визначальними були зростання й зміцнення земельної власності православних монастирів, української шляхти і козацької старшини, їхня боротьба за права і привілеї російського дворянства на землю і працю селянства. Втрачаючи політичні права у сфері автономії, старшина і шляхта намагалися забезпечити економічну незалежність і зосередити увагу на нагромадженні земельних володінь і організації господарства. Економічною основою її панівного становища в суспільстві була земельна власність. Шляхта мала ті самі економічні й політичні права, що й старшина. Вона поступово розчинилася в її середовищі, займаючи

посади в гетьманській адміністрації. Деякі старшини отримали шляхетські привілеї. Істотної відмінності у розвитку старшинської і шляхетської земельної власності не існувало.

Після Визвольної війни перед козацькою старшиною відкрилися можливості ведення великого господарства. Займаючи вищі військово-адміністративні посади, старшина розпоряджалася величезними фондами майна, залишеного панами, які покинули Україну: їх садибами і будинками, рухомим майном, землями і господарствами. Старшинське землеволодіння зростало шляхом купівлі землі, гетьманських надань і царських привілеїв. Збереглися деякі документи купівлі старшиною окремих земель. Так, брацлавський полковник Тиміш Носач 1652 р. купив у пана Яроша Черепинського хутір у Припоні Корсунського полку [3: 187].

Землями, залишеними польськими панами, розпоряджався військовий скарб, який продавав окремі села старшині. Так, у червні 1655 р. Богдан Хмельницький повідомив універсалом: «Іж на потребу войсковую взяли єсьмо осмь тисячей золотих польских у пана Павла Яновича Хмельницкого, за которую суму пустили єсьмо єму в спокойное уживанье маетности пана Грузевича», села Бугаївку, Беркове, Масани і Бошівку в околицях Чорнобиля [2: 432].

У Березневих статтях 1654 р. військовій старшині було віддано «для прокормленья» доходи з млинів; так, по млину мали одержати військовий писар, військові судді, військові і полкові осавули та всі полковники; це мотивувалося тим, що полковники і писарі «росход великий имеют», а осавули «на услугах войскових всегда обретаютца и хлеба пахать не могут». Збереглися два універсали Богдана Хмельницького від червня 1657 р., якими він повертав дітям померлого паволоцького полковника Івана Миньківського села Миньківка, Вербівка і Верхівця і призначив опікуном Михайла Івановича, який, «яко ближайший кривний доглядати пожитки на виживлене потомков помененних збирати маєт, нікого іншого ані з близьких, ані з далеких кривних не припускаючи» [2: 593].

Якщо порівняти кількість універсалів Хмельницького для старшини, привертає увагу те, що надань для старшини було порівняно небагато, здебільшого це невеликі вартістю надання (млини, будинки), або надання незначним особам — сотникам, осавулам та ін. Відомо, що селянсько-козацька маса з неприхованою ворожістю ставилася до спроб відновити феодальний лад і насамперед не погоджувалася на те, щоб козацька старшина створювала велике землеволодіння. Богдан Хмельницький намагався утримати процес у таких формах, щоб вони не спричиняли народних виступів. Проте більшість старшини не погоджувалася з цією поміркованою політикою гетьмана. Старшина мала в руках великі фінансові джерела і шукала шляхів до подальшого збагачення. Не знаходячи підтримки у Хмельницького, старшина намагалася безпосередньо порозумітися з російським урядом. Російський уряд захищав тоді інтереси феодалів-кріпосників-дворян, боярів, вищого духовенства, посадських «лучших людей», які, налякані зростанням народних рухів, об'єдналися в один фронт. «Соборное уложение» 1649 р. зміцнило феодальне землеволодіння і посилювало кріпосні права на селянство. Коли ж українська старшина звернулася до російських боярів, вона зустріла в них повне взаєморозуміння і співчуття [1: 75].

Перші заходи в цьому напрямі зробили послы Запорізького війська, які у березні 1654 р. виїхали до Москви для оформлення умов об'єднання України з Росією, — генеральний суддя Самійло Зарудний та переяславський полковник Павло Тетеря. Вони одержали царські грамоти для Запорізького війська й української шляхти, які торкалися також землеволодіння, добилися надання Чигиринові статусу гетьманської столиці, особисто Хмельницькому — Суботова й інших селищ, а також Гадяча. Використовуючи своє становище, послы випросили маєтності для себе: Зарудний — містечко Старий Мліїв «з селянами і зо всіма угіддями», Тетеря — містечко Смілу.

Успіхи послів заохотили й іншу старшину до поширення своїх землеволодінь за допомогою російського уряду. Найбільше зуміла добитися родина Виговських. Генеральний писар Іван Виговський 1654 р. одержав «грамоти» на місто Остер з селами, містечка Козелець, Бобровицю, Трипілля, Стайки, села Городище, Лісовичі, Ківшовате «з усіма доходами та угіддями», а також місто Ромни з селами. Костянтин Виговський одержав Козари і Кобижчу. Дуже розширила свої володіння родина Золотаренків. Іван Золотаренко, у вересні 1654 р. випросив собі царську грамоту на м. Батурині «зі всіма угіддями і селами», коли Батурині згорів, він одержав у серпні 1655 р. м. Борзну і Глухів [2: 190].

Наведені дані розкривають широку картину прагнень старшини утворити велике землеволодіння, зайняти місце давніх феодалів. Деякі старшинські родини (Золотаренки, Виговські) готувалися заволодіти суцільними територіями які були «ключами» давніх панів. Старшинське землеволодіння охоплювало найбільше Чернігівщину і середню частину Київщини, де збереглися шляхетські та монастирські володіння. Деяка частина старшини намагалася здобути собі землі на території старих козацьких полків — Канівського, Черкаського, Чигиринського. У зв'язку з цим виникає питання, наскільки надання, одержані старшиною, були фактично реалізовані. Відповідь дають заяви Павла Тетері, які він зробив російським боярам у Москві під час свого другого посольства у серпні 1657 р.

Свідчення Тетері показують, які труднощі зустрічали Виговські, Тетеря й інша старшина, що одержала царські грамоти потай, без відома гетьмана і Запорізького війська — вони не могли цих надань використати. Так, на маєтки, вже подаровані царем, з'явилися інші претенденти, просячи їх для себе. На містечко Стайки, надане Іванові Виговському, просив собі царської грамоти Михайлівський Золотоверхий монастир; м. Кобижча, дане Костянтинові Виговському, бажав одержати Богоявленський монастир. Сам Хмельницький без перешкоди володів Суботовом та іншими селищами, які за ним були затверджені царськими грамотами. Так само та старшина, що одержала на свої володіння універсали гетьмана або полковників, користувалася ними без перешкоди. Так, Данило Виговський володів м. Сміла (Гясмин), про це згадували угорський посол Шебеші та шведський посол Гільденбрандт [3: 193].

Підсумовуючи дані про старшинське землеволодіння, треба відзначити, що хоч старшина докладала багато зусиль, щоб зайняти становище великих землевласників, проте її досягнення під час Визвольної війни і в перші роки після Переяславської ради були незначні. Впертий опір селянства і козацтва не дав старшині запровадити в життя її землевласницьких планів. На роль, яку відігравала старшина в усьому феодальному землеволодінні, вказує кількісне

порівняння гетьманських і полковницьких надань окремим феодалним групам: монастирі одержали понад 80 маєтків, шляхта – близько 50, старшина – близько 20.

Повернення втрачених маєтків на Україні добивалися власники величезних наддніпрянських землеволодінь, зокрема, Вишневецький, Конецьпольський, Любомирський, Збаразький, а також Потоцький і Калиновський після їх звільнення з татарського полону. Як тільки в січні 1650 р. запанував мир, шляхта, яка раніше втікала з України, почала повертатися до своїх маєтків. Картину повернення шляхти досить повно змальовують житомирські актові книги. Шляхетські настрої добре характеризує перший запис у Житомирській актовій книзі в грудні 1650 р., коли шляхетський суд відновив свою діяльність. Писар не скупився, щоб змалювати «безбожність і сваволлю», з якою грубіянський хлопський народ виступив проти шляхти, руйнуючи католицькі костельи, убиваючи панів та захоплюючи панські землі, «...майже всі волості, маєтки, державні і шляхетські... всі достатки і багатства панів... мечем і вогнем поруйнували і сплюндрували» [1: 78].

До актових книг шляхта подала ряд заяв про знищення і пограбування маєтків, про різну завдану їй шкоду, втрату документів, про виступи селян, але звичайно не називаючи імен винуватців, бо їх важко було дошукатися. Особливим здирством відзначилась поміщиця Катерина Аксакова, яка зуміла одержати гетьманські універсали і розіслала слуг по своїх маєтностях на Правобережжі та Лівобережжі і протягом місяця встигла зібрати чинші, десятини, оренди грошима, зерном і худобою і все те відіслала до Польщі [2: 599].

Наступ шляхти почався після Білоцерківського миру. Шляхта поспішала використати свою перемогу і з усією суворістю запроваджувала умови миру. Пани за допомогою військових загонів почали гнобити селян, і навіть намагалися підкорити своїй владі козаків. Цей гніт і знуцання викликали антишляхетський рух не тільки серед селянства, але і в рядах Запорізького війська. Весною 1652 р. польське військо вирізало містечка Липове і Рябухи Прилуцького полку. Тоді хвиля селянсько-козацьких повстань піднялася на всьому Лівобережжі і перекотилася на Правобережну Україну. Самовидець оповідав про ці події: «І в том року знову по городах много панов пропало, которіе на свої маєтности понаездили били, бо знову оних посполство позабивало». Вирішальною подією був розгром польського війська Хмельницьким під Батогом 23 травня 1652 р. Внаслідок цієї перемоги відпала потреба додержуватись умов Білоцерківського миру і територія Запорізького війська була остаточно очищена від польських військових застав. Водночас було ліквідоване і землеволодіння польських магнатів і шляхти.

Козацька старшина ставилася вороже до магнатів і, навпаки, прихильно до дрібної і середньої української православної шляхти. Богдан Хмельницький у своїх промовах у Переяславі в лютому 1649 р., як уже згадувалось, погрожує знищенням польському панству, водночас погоджувався залишити на Україні шляхту, яка визнає новий лад: «Не залишиться мені і нога жодного князя і шляхетки тут на Україні, – а схоче який з нами хліба їсти, нехай же Війську Запорозькому буде послухний» [4: 140]. Багато шляхти служило у Запорізькому війську і там добилося чину отаманів, сотників, а то й полковників. Шляхетського походження були полковники Іван Богун, Данило Виговський, Григорій Гуляницький, Василь Дворецький, Антін Жданович, Михайло Зеленський, Михайло Кричевський, Данило та Іван Нечаї, Павло Тетеря, Павло Хмельницький, генеральний суддя Зарудний і генеральний писар Іван Виговський. Хмельницький видавав перші оборонні універсали українській шляхті починаючи з 1648 р. [4: 138]

Воєнні події та антифеодална боротьба селянства не давали шляхті змоги порушувати питання про повернення земель, що раніше їй належали. Це було предметом переговорів у Переяславі 1654 р., а також відбулося у Березневих статтях, що узаконювали існуючі соціально-економічні відносини на Україні, в тому числі й шляхетське землеволодіння. У переговорах з В. Бутурліним у Переяславі старшина поставила вимогу, щоб її вільності не були порушені: «И хто был шляхтич, или казак и мещанин, и хто в каком чину наперед сево и какие маєтности у себя имел, и тому б всему быть попрежнему». 12 січня 1654 р. до російського посла В. Бутурліна приходили якісь шляхтичі і домагалися, щоб «шляхта была меж казаков знатна, и судились бы по своим правом, и маєностям бы за ними быть попрежнему». Коли ж посол заявив, що раніше гетьман цього не вимагав, шляхта почала просити, щоб про це все не говорити Хмельницькому, бо, як з'ясувалось, робилося це шляхтою «от своей мысли, а не по гетманскому приказу» [3: 184]. Про впливовість цієї групи свідчить те, що в статтях, переданих послами Запорізького війська боярам 14 березня 1654 р., значилося: «Шляхта, которіе в Росии обретаются и веру по непорочной заповеди христове тебе великому государю нашему... учинили, чтоб при своих шляхетцких волностях перебивали, и меж себя старших на уряди судовіе обирали и добра свои и волности имели, как при королах полских бивало...» [4: 140]. Ці постанови стали юридичною основою для існування шляхетського землеволодіння на Україні.

Велику кількість універсалів для шляхти Богдан Хмельницький видав у 1656 і 1657 рр. Це був час, коли завдяки спільним виступам російських і українських військ шляхетська Польща остаточно була розгромлена й українські землі майже цілком були очищені від шляхетсько-польських застав. Тоді й український уряд ще більше наблизився до шляхти: Хмельницький відзначив це в універсалі від 23 червня 1657 р.: «Поневаж Бог всемогущій наклонил шляхту до Війська Запорізького, ми їх ласкаве принявши, їх маєтности і ґрунтов власних уживать, яко здавна уживали, позволилисмо» [2: 598]. Своє ставлення до шляхетського землеволодіння гетьман яскраво проявив у забезпеченні, наданому пінській шляхті, де детальніше було означено права землевласників: шляхті залишено спадкові землі; колишніми королівщинами і землями, що перебували у тимчасовому володінні шляхти, розпоряджався гетьман.

Універсали Хмельницького 1656/57 рр. здебільшого стосувалися української шляхти Чернігівщини і Стародубщини. У березні 1656 р. гетьман дав оборонний універсал Саві Унучкові та Артемові Красковському, залишаючи їх «при добрах власних отчистих, яко в привилеї от королев здавна наданом мають», причому підкреслює, що вони від початку війни щиро служили, відзначилися у боях і добре захищали православну віру [2: 482].

На початку вересня 1656 р. Хмельницький видав універсали на право володіти маєтками кільком стародубським шляхтичам: Лаврентієві Борозні — на села Горськ, Ключи, Куршоновичі, Жолвіль, Медведове, Ярцове, Заничі, Бахаївське, Тростянське, Рошинське, Роевське, Гарцеве, Хоромне з різними «пустошами» та будинок у Стародубі; Мартинові і Федорові Вороном — на села Савостяновичі, Буки, Вадковичі, Туровичі, Бурновичі і будинок у Стародубі; Михайлові та Іллі Рубцям — на села Курознів, Раженичі з млином, Бобки, Чернооків, Брахлів з різними «отчинами», Полхів і Стобки [2: 531 – 533]. Від Хмельницького одержали універсали ще й інші шляхтичі, які залишилися на Україні, так, Станіслав Кохановський, який став чернігівським сотником, дістав право на заснування слободи в Гучині і млин на р. Білоусі [3: 186]. На деякі маєтки шляхтичі одержали царські грамоти. Надання шляхті прав на маєтки після 1654 р. характерне тим, що йшлося не тільки про землі дрібної шляхти, а й про великі володіння, в які входило по кілька сіл. Група писаря Виговського йшла на повне відновлення шляхетського землеволодіння і гетьманськими універсалами зміцнювала шляхетсько-панське землеволодіння.

Історія розвитку суспільства не раз підтверджувала, що відживаючі класи завжди уперто захищають власні інтереси. До своєї мети феодалі прямували різними шляхами – то відкритою боротьбою проти селянства, то різними підступами. Першими повернули собі свої землі православні монастирі. Під час війни деякі з них опинилися в огні селянських повстань і були зруйновані. Так сталося з Густинським монастирем, який, за словами монастирського літопису, козаки «розграбовали, чернцово окрутне мордовали, били і ніх в смерть побили» [3: 171]. Інші монастирі, зокрема найбагатші київські монастирі — Печерський, Михайлівський, Флорівський — теж потерпіли від війни. Уціліли тільки їх основні садиби, щодо земель, то здебільшого їх доля була така ж, як і інших панських маєтків — їх захопили селяни і козаки. Старшина вважала духовенство своїм союзником; церква мала великий вплив на маси. Допмагаючи монастирям зберегти їхні землі, старшина діяла і на свою користь, бо поряд з монастирським землеволодінням їй легше вдавалося зберегти і розширити маєтки.

Велику кількість універсалів Богдан Хмельницький видав київським монастирям. Як уже згадано вище, в грудні 1648 р. гетьман наказує підданам Печерського жіночого монастиря у Підгірцях та «новим козакам», що під час війни не хотіли йти в козацтво і пішли під владу монастиря, щоб «послушні були і роботи всілякі виконували». Водночас гетьман віддав Флорівському монастирю села Великі і Малі Дмитровичі та Вишеньки [2: 88].

Печерському монастиреві Хмельницький у грудні 1651 р. дав оборонний універсал на хутір Бузуків, беручи до уваги «универсали от кілкадесят літ і прошлих гетманов Войска нашего Запорожского на тот грунт надание». Захищаючи Видубицький монастир, гетьман у травні 1654 р. заборонив козакам з Лісників ловити рибу в монастирських озерах в Калинівщині [2: 353]. У чолобитній церкві 1654 р. видубицькі ченці просили повернути їм села Ігнатківці та Ігнаткове, відписані Євстафієм Дашковичем, а зараз «от Трипольских отняти», а також лісницькі землі – Куликів, Гнилець, Кальний Луг, «котория землі на три милі в длину в праве описани, а от княжні Корецкой есть насильством отняти». На Лівобережжі опікою гетьмана найбільше користувався Густинський монастир. Відомо 16 універсалів, які він одержав на охорону і збільшення своїх володінь. У червні 1648 р. Хмельницький дав наказ не чіпати монастирського майна і покарати «своевільників», які пограбували монастир [2: 56]. Узявши Максаківський монастир «под протекцію і оборону нашу», гетьман закріпив у травні 1651 р. за ним села Холми, Ядутин, Пральники, Високе, Красностов і Максаки [3: 174]. Землі Макошинського монастиря охороняв наказний гетьман Іван Золотаренко універсалом від червня 1654 р.: «Гдиж таковое міем росказаніе от его милости пана гетмана Богдана Хмельницкого, абисмо того стеригали найбарзій, абися жадниє кривди и перепони в грунтах монастирских не діяли». Проте монастирі не задовольнялися тим, що забезпечили за собою землі, які їм належали до війни; використовуючи сприятливі обставини, вони намагалися придбати собі нові маєтності. Насамперед вони вимагали для себе земель, які належали католицькому духовенству, а також частину тих земель, що залишалися без власників. Хмельницький ішов назустріч цим домаганням і щедро роздавав монастирям села і містечка.

Уже в грудні 1648 р. київський жіночий монастир Флора і Лавра одержав у володіння Великі – і Малі Дмитровичі та Вишеньки, села, залишені паном Гуменецьким, і гетьман наказав селянам визнавати владу монастиря. Михайлівському Золотоверхому монастиреві Хмельницький у травні 1654 р. віддав містечко Вигурівщину і наказав, щоб ігуменові «вцале вшелякиє пожитки доходили і жаден жеби грунтів тамошних і се но жат не займовал». У 1655 р. монастир одержав універсал на млин на р. Краснуші під Трипіллям. У 1654 р. ченці просили царя затвердити за ними Вигурівщину і надати їм містечко Стайки, яке належало пану Брезовському, бо цей пан заволодів чотирма монастирськими селами, що відійшли від монастиря, «будучи за рубежем» [1: 77]. Михайлівському жіночому монастиреві гетьман надав містечко Ходосівку і село Креничі, «аби они законници... могли гді хліба достать». Велику кількість земель одержали лівобережні монастирі. Полковник І.Золотаренко у 1653 р. віддав у володіння Ніжинському монастирю млин у Нових Млинах, на р. Сеймі, а Хмельницький затвердив це. У листопаді 1654 р. гетьман затвердив універсал ніжинського полковника, за яким монастиреві надано м. Мрин і приналежні до нього села. Ніжинський монастир одержав від Хмельницького також м. Салтикова Дівиця і села Блистова, Стольне і Степанівка [3: 177].

Зібравши звістки про монастирське землеволодіння, маємо можливість скласти список затверджених і новонаданих монастирям земель, але він, звичайно, неповний, є дані тільки про частину. Не цілком з'ясованим лишається питання, чи справді монастирі і духовенство змогли взяти у своє володіння землі, надані їм гетьманськими універсалами. Микольський Пустинський монастир у квітні 1650 р. вислав свого «урядника» до містечок Максимівки і Городища з універсалом гетьмана, в якому наказано міщанам бути послушними монастиреві; або, очевидно, монастирський представник не добився нічого, бо в липні 1651 р. ченці знову послали свого «урядника» до тих самих містечок з новим гетьманським наказом міщанам підкоритися владі монастиря. У багатьох універсалах є накази гетьмана, щоб ніхто не втручався до справ монастирських земель і підприємств — очевидно, такі випадки

траплялися нерідко [3: 178]. Проте треба гадати, що монастирі в основному здійснили свої прагнення і не тільки повернули собі давні землі, але й заволоділи новими, одержавши на них гетьманські універсали. Монастирське землеволодіння, таким чином, було збережене. Ці успіхи духовенства мали великий вплив на відродження всього феодального землеволодіння. Був відкритий шлях, яким середні та великі землевласники могли повернути втрачені землі. Цим шляхом пішла також шляхта.

Таким чином, позитивним було те, що Визвольна війна, знищивши на значній території України польський магнатсько-шляхетський гніт, ліквідувала крупне землеволодіння української шляхти чи монастирів. Старшинсько-козацьке землеволодіння під час війни і в перші десятиріччя після неї не могло зайняти того становища, яке займало шляхетське землеволодіння в Польщі або дворянське в Росії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васильєва Р., Смолка А. Соціально-економічна політика Б.Хмельницького [Текст] / Р. Васильєва, А. Смолка // Економіка України. – 1995. – № 11. – С. 73-80.
2. Документи Б.Хмельницького. 1648-1657 [Текст] / Упоряд. І. Крип'якевич. – Київ, 1961. – 740 с.
3. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький [Текст] / І.П. Крип'якевич. – Львів: Світ, 1990. – 408 с.
4. Смолка А. Аграрна політика та земельні відносини в Україні у період Хмельниччини [Текст] / А. Смолка // Історія народного господарства та економічної думки України. – Київ, 1997. – Вип. 29. – С. 136–146.

*Рекомендовано до друку науковим керівником д.і.н., проф. Т.С. Гончаруком
Стаття надійшла до редакції 26.05.2015*